

Dostojevskij och rättvisans teologi

I Fjodor Dostojevskijs romaner presenteras en konkret syn på rätten och rättvisan, där ett kristet kärleksbudskap samsas med Dirty Harry-tongångar.

15 mars 2002 kl 10:01 , uppdaterad: 11 mars 2011 kl 11:04

Under senare årtionden har law and literature vuxit fram som en ny forskningsgren där jurister och litteraturvetare samarbetar. Juristerna läser skönlitteratur som rättsfall och rättsfilosofiska inlägg, medan litteraturvetarna analyserar lagtexter och avtal som litteratur. Det är märkligt att det inte har skett långt tidigare.

Att studera Fjodor Dostojevskijs böcker ur rättsligt och moraliskt perspektiv är närmast överväldigande. Allt finns där: synen på advokaterna, åklagarna och domarna, på rättens möjligheter att åstadkomma rättvisa, på ansvar och skuld, på straffet... Särskilt i "Brott och straff" och "Bröderna Karamazov" är rätten ett centralt tema. Författaren själv var i kontakt med det ryska rättssystemet vid några olika tillfällen (när han dömdes till straffarbete i Sibirien för sitt samröre med en radikal gruppering, och i samband med olika arvstvister). Han deltog också som journalist synnerligen aktivt i tidens debatt om olika kända rättsfall. Det är förstås rimligt att anta att han präglades av dessa erfarenheter i sitt skrivande.

En jurist skulle säga att Dostojevskij var anhängare av naturrätten, med viss reservation för von Savignys historiska skola. Naturrätten är den rättsfilosofiska riktning som hävdar att rätten får sin legitimitet av något högre än människan (Gud, den mänskliga naturen eller liknande) och att den skrivna lagen alltså ska åsidosättas om den strider mot den högre rättsordningen. Friedrich Karl von Savigny, som var verksam i Tyskland under 1800-talet, hävdade i stället att rätten växer fram ur en nations "folksjäl" och historiska traditioner. Dostojevskij var här liksom annorstädes inkonsekvent - eller odogmatisk. Hur som helst är det tydligt att han inte var någon rättspositivist, det vill säga han nöjde sig inte med människornas parlament och domstolar som rättens enda ursprung.

Utilitarismens människosyn upprörde Dostojevskij, som såg människovärdet som det centrala. Här påminner hans uppfattning starkt om Kants: en människa skall behandlas som ett mål i sig, aldrig som ett medel. Hela "Brott och straff" kan läsas som ett rättsfilosofiskt inlägg där utilitarismen skall avslöjas som amoralisk och rentav omoralisk - Raskolnikov slår ihjäl en gammal tant för att kunna göra mer nytta med hennes pengar än vad hon själv gör.

Dostojevskij ogillade nihilismen eftersom den var ateistisk och amoralisk. En rätt utan gudomlig ledning eller inspiration tycks ha tett sig omöjlig för honom; "Guds sanning och jordisk lag segrar", skrev han i ett brev till sin förläggare där han berättade om romanen. Och Ivan Karamazovs egna uppgivna slutsats är, att utan Gud blir "allt tillåtet". Ideligen återkommer Dostojevskij till starkt religiösa teman: synd, hämnd, straff, försoning, botgörrelse, nåd.

Förbrytarna kräver själva att bli bestraffade, skrev Dostojevskij vidare i brevet. Det är intressant att både Raskolnikov och Svidrigajlov hamnar under rättvisans bila enbart på grund av egen vilja. Den "jordiska lagen" lyckas i berättelsen alltså inte av egen kraft. "Jordisk lag" och "Guds sanning" lyckas endast i förening; Dostojevskij tycks försöka visa hur kraftfullt rätten verkar när positiv och naturlig/gudomlig rätt står i samklang. Och de följs verkligen åt i romanen: den positiva rätten visar till och med nåd likt den kristna guden, när Raskolnikov döms till ett så mildt straff.

Dostojevskij bekänner sig här, medvetet eller omedvetet, till 1700- och 1800-talens absoluta straffteorier, där preventionen inte var det väsentliga utan en kosmiskt betingad, gudomlig

utjämning, en rättelse, en korrigerig; brottet skulle bestraffas helt enkelt för att det var begånget. Marmeladovs njutning när han får stryk av sin hustru kan ses som ett konkret, fysiskt åskådliggörande av principen, låt vara ett komiskt sådant - misshandeln dövar hans dåliga samvete.

Ansvarsfördelningen i romanerna är komplicerad men fullt begriplig. Ivan Karamazov blir (moraliskt sett) mördare genom att sätta griller i huvudet på betjänten Smerdjakov. Nihilisten Ivan blir alltså, till skillnad från nihilisten Raskolnikov, inte förvandlad till en handgriplig mördare av sina idéer, men har ett ansvar för vad andra gör med idéerna han sprider (jämför James Stewarts rollgestalt i Hitchcocks "Repet"). På samma sätt har ju någon (författare eller lärare) satt idéer i huvudet på studenten Raskolnikov, men denne själv har måhända ett större ansvar för sina handlingar än den bitvis sinnessvage Smerdjakov.

Det är möjligt att Dostojevskij menade att den oskyldigt dömda Mitja Karamazov förtjänade att bestraffas redan för sitt uppsåt att mörda fadern - författaren sade exempelvis själv om sin egen dom att den var rättvis utslutande på grund av hans "avsikt". Smerdjakov i "Bröderna Karamazov" inser aldrig sitt eget ansvar. Han skyller hela skulden på Ivan, och när han tar sitt liv tycks det mest vara av rädsla för rättsliga efterspel. Ivan däremot blir gradvis allt sjukare av sitt dåliga samvete, och man får intrycket att han kommer att dö när romanen slutar.

Juristerna, i första hand Luzjin i "Brott och straff" och domaren och försvarsadvokaten i "Bröderna Karamazov", framställs alla som moraliskt ointresserade. Det enda undantaget är åklagaren i "Bröderna Karamazov", men han är i stället lite halvdum och hetlevrad. Hans åsikter om försvararens värderingar är sannolikt Dostojevskijs, men det är anmärkningsvärt generöst av författaren att låta sin talan föras av någon som framstår som så löjlig och som dessutom har uppfattat målet fullständigt felaktigt. För övrigt är det möjligt att Dostojevskijs inte alltför smickrande porträtt av domaren i "Bröderna Karamazov" till viss del är författarens självkritik inför att ständigt sitta och spana i tidningarna efter nya saftiga mord att skriva romaner om. Att Dostojevskij tyckte våldsamt illa om advokat kåren kan det inte råda något tvivel om; redan kapitelrubriken "Åsiktsvrängaren" som föregår försvarets slutplädering i "Bröderna Karamazov" talar sitt tydliga språk.

Annars är det juristen Luzjin i "Brott och straff", den evige formalisten, som tydligast får representera den positiva rätten ("jordisk lag" eller "människans lag"), som ensamstående kraft. Han är moraliskt ointresserad och till och med förmögen att begå tarvliga eller brottsliga gärningar. Om Raskolnikov framställs som en ung förvirrad människa som råkat ut för nihilismen i samband med studierna, är Luzjin en fullfjädrad produkt av den positiva rättens moraliska likgiltighet. Dostojevskij förefaller ha tyckt att Luzjin var värre än Raskolnikov också i det avseendet att Luzjin framställs som så feg och så ovillig att stå för sina åsikter. Samtidigt är han - som enskild individ betraktad - mycket mindre farlig än Raskolnikov; det värsta Luzjin ställer till med är att anklaga en oskyldig ung kvinna för stöld. Dostojevskijs beskriver rättssystemets vardag med stark fientlighet. På denna punkt avviker han inte nämnvärt från hur advokater och åklagare framställs i Dirty Harry-filmerna; ständigt undfallande, paragraffixerade och utan verklighetskontakt.

Dostojevskijs elaka beskrivning av hur domaren i "Bröderna Karamazov" ser på målet avslutas med att "det kanske också var riktigast att göra så". Man kan tolka detta som att det inte nödvändigtvis är något större fel på rättsmaskineriet, bara det inte behöver stå ensamt utan moralisk vägledning från annat håll. I Karamazov-fallet kommer vägledningen från de enkla människorna i juryn. Även här är romanen befriad från övertydliga pekpinor: å ena sidan dömer bönderna fel när de faller en oskyldig, å andra sidan dömer de rätt när de tar försvararens erkännande på allvar men bortser från hans tal om att det inte var något riktigt mord. Moraliskt står de alltså närmare åklagaren - och Dostojevskij. Men även juryn blir bunden av hur åklagaren och försvararen har valt att disponera målet.

Det är svårt att veta exakt hur man skall uppfatta det faktum att både åklagaren och försvararen i "Bröderna Karamazov" misstar sig så gruvligt. Det har förstås sina berättartekniska poänger, men framför allt stöder det synsättet att den positiva rätten inte klarar sig utan den gudomliga vägledningen. Berättelsen slutar ju med ett justitiemord.

Tre saker tycks rena Raskolnikov från brottets och syndens väg: kärleken till Sonja, kärleken till Gud, och kärleken till arbetet och de enkla förhållandena han placeras i när han hamnar i Sibirien.

Att kärleken till en kvinna, eller den religiösa frälsningen, är en väg ut för brottslingar eller missbrukare är en vanlig uppfattning. I synnerhet religionen och arbetet framhölls under 1800-talet i väst som faktorer av yttersta betydelse vid den rehabilitering som filantropiska, liberala rörelser gjorde gällande var möjlig för brottslingar.

Dostojevskij lägger till ytterligare en faktor som påverkar brottslingen positivt: att umgås med enkelt folk. Detta kan antas vara en hyggligt unik position; de engelska filantroperna som förespråkade ett cellsystem såg det ju som viktigt att fångarna inte umgicks med varandra, eftersom det antogs leda till en allmän förgrovning och att brottslingar lärde varandra sina knep. Raskolnikov är i och för sig en annan sorts brottsling, som har tillbringat mycken tid i storstadens akademiska kretsar. Det är svårt att avgöra om Dostojevskij menade att umgänget med andra fångar är positivt för alla typer av brottslingar. Att han tyckte att det hade varit nyttigt för honom själv tycks hur som helst uppenbart.

Raskolnikov är, som ofta har påpekats, inte en alldeles övertygande romanfigur. Han är dessutom irriterande, obegåvad, inkonsekvent och allmänt frånstötande, vilket väl i och för sig lär ha varit Dostojevskijs avsikt. Författaren lyckas betydligt sämre i "Brott och straff" med att beskriva en riktig skurk än vad han gör i "Idioten", där porträttet av den märklige knivmördaren Rogozjin är gudomligt väl tecknat. Det blir inte bättre av att romanens slut, med Raskolnikovs plötsliga omvändelse, inte känns särskilt trovärdigt. Det är snarast de övriga personerna i "Brott och straff" som gör den intressant.

Raskolnikovs nihilistiske meningsfrände Ivan Karamazov är däremot mycket trovärdig och dessutom vansinnigt intelligent. Liksom skillnaden mellan hur idéerna beskrivs i de två romanerna framträder här på ett helt annat sätt en människa av kött och blod i stället för en karikatyr. Ivan lider av sina idéer eftersom han egentligen inte vill ha med dem att göra, medan Raskolnikov mest lider för att han inte lyckas leva upp till idéerna han frivilligt har sökt sig till. Det är också intressant att det är just Ivans tydliga empati med de värst utsatta i samhället som gör att han förkastar allt, medan Raskolnikov bara stundtals lyckas uppbåda något intresse för någon annan än sig själv, och när han väl gör det blir det ofta av någon sorts klinisk nyfikenhet som gränsar till grymhet.

Dunja och Sonja struntar i Raskolnikovs invändningar att han inte kommer att åka fast om han bara håller huvudet kallt (med andra ord att han kan undkomma den positiva rättvisan). De manar honom i stället att anmäla sig själv så fort som möjligt. Det är det enda sättet för honom att "avtvå" sig brottet, som Dunja uttrycker det. Även här kan man spåra tanken om naturens och människans rätt i förening; det som bryter ner den kallhamrade Raskolnikov är en kombination av kvinnornas känsla för det högre rätta och rannsakningsdomarens briljanta utpressning med ständiga hot om att när som helst låta häkta honom. I "Bröderna Karamazov" finns det däremot inte en enda kvinna som ger ett sympatiskt intryck, vilket väl får sägas vara unikt i Dostojevskijs författarskap. De kvinnor som kommer till tals är samtliga oändligt pladdrande, svartsjuka och självupptagna.

Den gamle Karamazov är ett bra mycket mer "levande" mordoffer än pantlånerskan i "Brott och straff". Man får lära känna honom ordentligt innan han stryker med, och därmed har man också desto större anledning att avsky honom - och att sakna honom, inte minst för att han är en fantastiskt rolig karl. Detta beror möjligen på att "Brott och straff" riktar in sig mer på utilitarismen än vad "Bröderna Karamazov" gör; den senare är ju mer en hämndroman,

och då måste läsaren bringas till en större förståelse för mordet, inklusive en större känsla för dess tragik.

Razumichin i "Brott och straff" och starens Zosima i "Bröderna Karamazov" förefaller vara Dostojevskijs tydligaste positiva röster i romanerna. Det är intressant att båda är just teologer. Ett budskap tycks ha smugit sig in: läser man teologi blir man en bättre människa än om man läser juridik. Det finns teorier med mindre substans.

Thomas Engström

THOMAS ENGSTRÖM ÄR FÖRFATTARE OCH JURIST.